С 89

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Сулима Марія Петрівна

УДК 811.161.2'367-112(043.3)

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
100132661

Київ 2011

81 04
НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Марчило Лариса Миколаївна,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
Інститут української філології;
доцент кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Німчук Василь Васильович,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу історії української мови

кандидат філологічних наук, доцент
Заскалета Валентина Петрівна,
Національний авіаційний університет,
доцент кафедри українознавства.

Захист дисертації відбудеться 14 листопада 2011 року о 12^{00} годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «13» жовтня 2011 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Серед питань вивчення граматичного ладу мови помітне місце належить питанням історичного синтаксису, зокрема складного речення. Важливою є проблема формування та розвитку окремих типів складних речень, оскільки вона відбиває основні тенденції еволюції гіпотаксису та граматичної системи української мови загалом. Дослідження особливостей витворення складних конструкцій дає змогу не лише з'ясувати історію виникнення складного речення, а й спрогнозувати його зміни в майбутньому. Складнопідрядні речення з підрядними часу належать до найдавніших, адже поняття часу і простору – найважливіші у матеріальному світі, оскільки життя людини вимірюється часом. Саме тому історія становлення складнопідрядного речення часу є цікавою не лише з мовознавчого погляду у контексті становлення відповідних конструкцій у мові, але й власне психологічного, зокрема динаміки мовних конструкцій залежно від змін в осмисленні людиною часових понять.

В історичному аспекті семантико-синтаксичну структуру складного речення в українській мові у різні часи досліджували І. І. Слинько, О. Я. Петренко, С. П. Бевзенко, В. Ф. Сич, О. П. Безпалько, У. Я. Єдлінська, А. П. Грищенко та ін.; система формально-граматичних засобів зв'язку у структурі складнопідрядного речення стала предметом аналізу Л. А. Булаховського, О. П. Блик, Л. Л. Гумецької; особливості співвідношення видо-часових форм у структурі складнопідрядних речень розглядали В. М. Русанівський, А. П. Грищенко; діалектний гіпотаксис української мови висвітлено у працях І. Г. Чередниченка, Д. Г. Бандрівського, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, П. І. Приступи, Я. О. Пури, К. Ф. Германа.

На матеріалі слов'янських мов складнопідрядне речення стало об'єктом дослідження таких мовознавців, як О. О. Потебня, Ф. І. Буслаєв, Ф. Є. Корш, Ю. Ф. Карський, Б. В. Лавров, В. І. Борковський, Л.П. Якубинський, Т. П. Ломтєв, Е. Й. Коротаєва, О. М. Стеценко, Я. Бауер, Ф. Копечний, В. В. Назаретський, Я. О. Спринчак, О. С. Мельничук, П. А. Дмитрієв, А. І. Журавський, О. П. Груцо, А. О. Припадчев.

Вагомим внеском у дослідження складного речення стали монографія О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» та праця «Історія української мови: Синтаксис» (за редакцією О. С. Мельничука), зокрема розділ «Складне речення», автором якого є А. П. Грищенко. У них визначено основні шляхи еволюції синтаксичних конструкцій у слов'янських мовах та напрямки розвитку їхньої семантико-синтаксичної структури, досліджено синтаксичні зв'язки і відношення в реченні.

В українському мовознавстві розвитку гіпотактичних конструкцій у пам'ятках різних жанрів української літературної мови XVII – поч. XVIII ст. присвячена дисертація Д. Д. Герасименка. Формування окремих типів складнопідрядних речень в українській мові розглядали у дисертаційних

дослідженнях Т. С. Ярмоленко, В. Ф. Крашениця, В. П. Заскалета, М. П. Ковальчук.

Структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень часу в сучасній українській мові стали предметом дослідження М. Л. Семенюченко «Складнопідрядні речення з підрядним часовим у сучасній українській мові». Особливості функціонування складнопідрядних речень з підрядними часу у фольклорі вивчали Н. Я. Дніпровська та С. В. Шевчук. Часові підрядні речення на матеріалі окремих пам'яток XVII – XVIII ст. розглядали В. П. Забєліна, Ю. Ф. Касім.

Систему сполучників української мови як слівно-морфемних одиниць – їхні граматичні функції, тенденції в розвитку й поповненні складу на сучасному етапі – дослідила К. Г. Городенська – праці «Граматичний словник української мови: сполучники», «Сполучники української мови».

Проте досі в україністиці немає спеціального дослідження, в якому було б подано цілісну картину історії формування складнопідрядних речень з підрядними часу та проаналізовано особливості їх функціонування в окремі періоди розвитку української мови. Вивчення становлення окремих типів підрядних конструкцій є важливим з погляду з'ясування основних тенденцій розвитку гіпотаксису, що й зумовило **актуальність** теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах реалізації державної наукової програми «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» і відповідає науковій проблематиці кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 23 лютого 2006 року) і схвалена Науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 40 від 20 грудня 2007 року).

Мета дисертаційного дослідження – з'ясувати особливості становлення та розвитку семантико-синтаксичної структури складнопідрядних речень з підрядними часу в українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) визначити теоретичні засади дослідження складнопідрядних речень з підрядними часу в їх становленні та подальшому функціонуванні;

2) з'ясувати особливості структури аналізованих конструкцій у різні періоди історії української мови;

3) здійснити аналіз сполучних засобів у структурі складнопідрядних речень з підрядними часу в діахронії;

4) схарактеризувати семантико-синтаксичні відношення в складнопідрядних реченнях з підрядними часу;

5) дослідити динаміку семантичних і формально-граматичних змін у семантико-синтаксичній структурі складнопідрядних речень з підрядними часу.

Об'єктом дослідження є складнопідрядні речення з підрядними часу в українській мові.

Предмет дослідження – становлення та еволюція складнопідрядних речень з підрядними часу, особливості їх семантико-синтаксичної структури та формально-граматичних засобів зв'язку головної і підрядної частин у різні періоди розвитку української мови.

Специфіка об'єкта і мета дослідження визначили використання таких **методів дослідження:** описового методу і прийомів зовнішньої та внутрішньої інтерпретації семантичної і формально-граматичної структури складнопідрядних речень з підрядними часу та характеру семантико-синтаксичних відношень між компонентами, а також засобів синтаксичного зв'язку між головною і підрядною частинами. Використано діахронічний метод спостереження для виявлення стану розвитку аналізованих конструкцій у різні періоди, прийом хронологізації, абсолютної і відносної, для встановлення перших фіксацій речень із часовими відношеннями та прийом кількісної інтерпретації аналізованих конструкцій.

Джерелами фактичного матеріалу стали писемні пам'ятки XI – XVIII ст., окремі художні твори українських письменників кінця XVII – XIX ст., фольклор та діалектне мовлення.

Давньоукраїнська писемно-літературна мова представлена пам'ятками літописного стилю (Повість временних літ, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис), конфесійного (Ізборник 1076 р., Успенський збірник XII – XIII ст., Євсевієве Євангеліє 1283 р.), ділового стилю (Правда руська), художнього (Слово о полку Ігоревім) та житійної літератури (Києво-Печерський патерик).

Староукраїнська мова XIV – середини XVIII ст. репрезентована текстами офіційно-ділового стилю (Грамоти XIV, Українські грамоти XV ст., Волинські грамоти XVI ст., Литовська метрика 1545 р., Книга Київського підкоморського суду (1584–1644), Акты Бориспольского мейского уряда 1612 – 1699 гг., Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р., Акти села Одрехови, Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в., Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г., Пирятинські актові книги, Акты, относящиеся к истории Западой России, Архив Юго-Западной России, Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст., Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст., Ділова та народно-розмовна мова України XVIII ст.); конфесійного стилю (Четья 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр., Нягівські повчання); історико-мемуарного стилю (Літопис Самовидця, Літопис С. Величка, Літопис Г. Граб'янки, Щоденник Я. Марковича); науково-популярного (Лікарські та господарські порадники XVIII ст., Книжиця для господарства 1788 р.); епістолярного (Приватні

листи XVIII ст.); художнього стилю (І. Галятовський, І. Величковський, К. Зиновіїв, поетичні твори кін. XVI – середини XVII ст., українські інтермедії XVII – XVIII ст.). Були досліджені окремі твори І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Л. Мартовича.

У дисертації використані матеріали «Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.», «Словника української мови XVI – п. п. XVII ст.», «Словаря древнерусского языка (XI – XIV вв.)», «Старославянского словаря (по рукописям X – XI веков)». Перелік джерел нараховує 67 позицій, сформована на їхній базі картотека містить понад 5000 одиниць.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше всебічно описано складнопідрядні речення з підрядними часу на основі різножанрового фактичного матеріалу, що репрезентує різні етапи історії української мови. У дослідженні з'ясовано особливості функціонування складнопідрядних речень із часовими відношеннями в окремі періоди розвитку української мови, уточнено відносну хронологію появи вживаних сполучних засобів, простежено динаміку змін їхніх значень, з'ясовано особливості розвитку і визначено сучасні параметри функціонування аналізованих конструкцій в українській літературній мові та її діалектах.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження. Робота містить важливі теоретичні узагальнення про історію становлення складнопідрядних речень з підрядними часу, що не лише доповнює наявні відомості про формування цих конструкцій, але й дає змогу простежити тенденції розвитку гіпотактичних речень в українській мові. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення теоретичних проблем, пов'язаних зі становленням інших типів складнопідрядних речень не лише української, а й інших слов'янських мов.

Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження у підручниках і посібниках з історії української мови, зокрема для поглибленого вивчення історії розвитку складнопідрядних речень з підрядними часу, в лекційних курсах з історичної граматики української мови, сучасної української літературної мови, української діалектології, а також у спецкурсах і спецсемінарах з проблем історичного синтаксису, у написанні дипломних і магістерських робіт студентами-філологами.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданні кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження викладено в матеріалах щорічних звітно-наукових конференцій викладачів університету (2010, 2011 рр.). Окремі положення дисертації були висвітлені в доповідях на міжнародних наукових конференціях: «Взаємодія лексичної і граматичної семантики» (Київ, 2008); «Розвиток словникового складу та граматичного ладу української мови у зв'язку з демократизаційними та глобалізаційними процесами» (Рівне,

2009), «Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти» (Київ, 2011).

Основні положення дисертації викладено у 3 публікаціях, з яких усі надруковано в наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура і зміст дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (268 найменувань), списку використаних джерел та їх умовних скорочень (67 позицій). Загальний обсяг роботи – 253 сторінки, основного тексту – 219 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, наукову новизну, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, окреслено теоретичну і практичну цінність одержаних результатів.

У **першому розділі – «Теоретичні засади дослідження складнопідрядних речень з підрядними часу»** – проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних мовознавців на джерела формування гіпотактичних конструкцій, зокрема з підрядними часу (СПРПЧ), та розглянуто структурні особливості аналізованих конструкцій на початкових етапах їхнього становлення, систему сполучних засобів, що слугують для поєднання предикативних частин.

У науковій літературі представлено різні погляди на джерела формування гіпотактичних конструкцій: 1) СПР утворилися на базі складносурядних (Л. П. Якубинський, О. П. Безпалько, Я. О. Спринчак, В. Л. Георгієва); 2) СПР є результатом поєднання простих речень, розташованих поруч (Г. Пауль, Б. В. Лавров, Т. П. Ломтєв, Я. Бауер, М. О. Соколова); 3) СПР утворилися внаслідок взаємодії простих і ускладнених речень (О. О. Потебня, О. П. Рифтін, О. С. Мельничук).

Найбільшого поширення набув погляд, згідно з яким формування гіпотактичних конструкцій являло собою перетворення незалежного речення у підрядне, що досягалося «введенням» в одне із сурядних речень сполучника підрядності. Це пояснення містить у собі певну суперечність, адже сурядними є речення, частини яких семантично рівноправні, незалежні, тоді як підрядний зв'язок можливий між залежними, несамостійними компонентами, тож трансформація **сурядність → підрядність** лише введенням в одну із предикативних частин сполучного засобу видається сумнівною. У сучасних дослідженнях мовознавці звертають увагу на позамовні чинники розвитку гіпотаксису. На думку І. Р. Буніятової, будь-який тип складного речення, що функціонує в сучасних мовах, існував і в прамові. Еволюцію гіпотаксису дослідниця розглядає як кількаетапний перехід від семантично складних утворень до складнопідрядних речень.

Підрядність як тип синтаксичного зв'язку у складному реченні не виникає з сурядності, оскільки становить якісно відмінний тип. Складні сполучникові речення у сучасному їх розумінні утворюються на основі

розташованих поруч простих речень, перебуваючи спочатку на стадії нерозмежування з погляду сурядності / підрядності. І лише з часом унаслідок семантичного зближення предикативних частин, з розвитком сполучникової системи, зокрема закріпленням за певними сполучними засобами окремих функцій, складне сполучникове речення оформлюється як цілісна структура.

Складнопідрядні речення часу є одним із найдавніших типів обставинних складнопідрядних речень. Вони широко представлені вже в писемних пам'ятках слов'янських мов XI ст. Найдавніші СПРПЧ мали такі структурні особливості: 1) фіксований порядок предикативних частин – абсолютне переважання препозитивної підрядної, що мало граматичне значення – впливало як на ступінь залежності частин, так і на кваліфікацію відношень між ними; 2) уживання на початку головної так званих сполучників сурядності (**і**, **а**), що слугували для тіснішого поєднання частин, чого сполучники підрядності самостійно ще не могли забезпечити; 3) наявність співвідносних слів **тоді**, **то**, **такъ** (**тако**) у головній частині складнопідрядних речень, що становили формальний показник бінарності конструкції; 4) функціонування полісемантичних простих гіпотактичних сполучників, що могли виступати у більш як двох типах складнопідрядних речень; 5) уживання часток **же**, **бо** у підрядній, що також слугували для тіснішого поєднання предикативних частин.

Для кваліфікації відношень між предикативними частинами СПРПЧ, зокрема у конструкціях із загальночасовими (недиференційованими) сполучниками підрядності, важливим є співвідношення таких видо-часових форм дієслів-присудків: 1) повна одночасність дій головної і підрядної частин – **недок. в. + недок. в** (**минулого**, **теперішнього**, рідше – **майбутнього часу**); 2) часткова одночасність – **недок. в. + док. в.** (переважно **минулого часу**); 3) послідовність – **док. в. + док. в.** (**минулого часу**, рідше – **майбутнього**), **док. в. + недок. в.** (**минулого часу**, рідше – **майбутнього**).

У всіх слов'янських мовах синтаксична структура речень формується за допомогою двох типів засобів – морфематичних (форми словозміни, службові слова) та інтонаційно-позиційних (ритмомелодика, фразовий наголос і порядок слів) (О. С. Мельничук). Оскільки дослідження історичного синтаксису переважно здійснювані на основі писемних пам'яток, інтонаційно-позиційні засоби (крім порядку слів), через відсутність їхньої фіксації, не можуть бути досліджені, тому основна увага зосереджена на морфематичних засобах, зокрема службових словах.

На думку О. С. Мельничука, початковий етап становлення підрядного зв'язку ще у праслов'янській мові пов'язаний з формуванням відносних слів із вказівних займенників з коренем ***j**, що поступово зазнавали граматикалізації і переходили у підрядні сполучники. До них належать, наприклад, **тако**, **кгда**, що вживалися у писемних пам'ятках, пов'язаних з традиціями старослов'янської мови.

Наступним етапом стало формування сполучників підрядності на основі неозначено-вказівних та узагальнено-вказівних займенників і прислівників з коренем *k- (č), кожний з яких у відповідних умовах міг виступати також у функції питального слова, наприклад, **коли, къто, кдѣ** тощо (О. С. Мельничук). Розташовуючись на початку препозитивної підрядної частини, ці слова сигналізували про її синсемантизм. Такий порядок частин властивий і питальним реченням, у яких перша частина становить питання, друга – відповідь на нього. Водночас О. С. Мельничук заперечує походження відносної функції цих слів від питальної. Схожі думки щодо перетворення займенникових прислівників на сполучники висловлює і Р. Д. Оганесова, зазначаючи, що значення вказівки на зв'язок між частинами висловлювання зближує їх зі сполучниками і за певних умов створює передумови для розвитку в них сполучникових функцій. Утрачаючи свою семантику, займенник виступає показником залежності, неповноти першої частини, крім того, набуває здатності виступати у реченнях з іншою семантикою, наприклад, неозначено-вказівний займенник **коли**, що мав часове значення, починає вживатися і в умовних конструкціях.

У слов'янських мовах, крім слів займенникового походження, у сполучній функції можуть уживатися й інші повнозначні частини мови, здебільшого прислівники, з часовим значенням: **ледве, тільки, скоро** тощо.

У сучасній українській літературній мові фонд сполучних засобів у сфері гіпотаксису активно збільшується за рахунок нових утворень аналітичної структури, що зумовлено необхідністю вираження численних відтінків у семантико-синтаксичних відношеннях. Такі складені гіпотактичні сполучники формуються шляхом поєднання власне сполучника і корелята.

Залежно від засобів зв'язку предикативних частин і семантико-синтаксичних відношень, виокремлено два типи СПРПЧ: 1. СПРПЧ з загальночасовими (недиференційованими) сполучниками – речення загального темпорального спрямування. 2. СПРПЧ зі спеціалізованими сполучниками: 1) СПРПЧ зі сполучниками, що виражають початок дії або стану; 2) СПРПЧ з обмежувальними сполучниками; 3) СПРПЧ зі сполучниками, що виражають швидку послідовність дій.

Другий розділ – «Структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часу зі сполучниками загальночасового значення» – присвячено аналізу структури й семантики СПРПЧ зі сполучниками **якъ (ꙗко, ако), коли, кгда, какъ (како), когда, кгди (гди), гдѣ коли, вънегда, кльма, гдѣ, што, ольны, ольна**, з'ясовано відносну частоту вживання та стильову маркованість цих засобів зв'язку.

Найуживаніщими сполучниками загальночасового значення у давньоукраїнській мові були **ꙗко, коли**. Сполучник **ꙗко** виявлений у пам'ятках, починаючи з XI ст., а сполучник **коли** з'являється пізніше – з XII ст.: *и **ꙗко** возложи руку на нь. и абьс прозрѣ* (ПВЛ ЛІ, 988, 97); *и не слышахоуть его. **коли** е зовѫщеть в Роускоую землю в помощь* (ЛК, 1140,

303). Ці сполучні засоби активно функціонують і в староукраїнській мові, вони найуживаніші і в сучасній українській мові.

Сполучник **кгда** був продуктивним у давньоукраїнській книжно-писемній мові, проте з XIV ст. він починає виходити з ужитку, виявлений переважно у творах на релігійну тематику. Його вживання є наслідуванням попередньої книжної традиції: *Тогда не постыждусѧ, єгда призру на всѧ заповѣди твоѧ* (Гал., 1659, 176).

Сполучник **какъ** засвідчений у давньоукраїнській мові: ***какъ ми вѣсть будеть ѿ нихъ. тогда ти дамъ ѿвѣтъ*** (ЛК, 1174, 580). У староукраїнській мові частотність його вживання збільшується у XVIII ст., що було пов'язано, ймовірно, з упливом російської мови: *и **какъ** оная вамъ о(б)явить <,> **то** и вы, тамъ же будучи, приказъ свой о(т)дайтє* (П. л., 1753, 123). Функціонування сполучника **когда** у давньоукраїнській мові представлене обмеженою кількістю прикладів: *и **когда** услыша Ѳеодосіа блаженаго пришествіе, **то** повелѣваше тѣмь тихо стати и молчати* (КПП, 68). Як і сполучник **какъ**, під упливом російської мови найбільшого поширення він набуває у XVIII ст. Сполучник-полонізм **кгди (гди)** з XVI ст. стає одним із найуживаніших у діловій мові, однак у кінці XVII – на поч. XVIII ст. він був витіснений іншими сполучними засобами. Сполучники-церковнослов'янізми **внегда**, **єлма** зафіксовані поодинокими випадками як у давньо-, так і староукраїнській мові: ***Внегда*** *стіхіи міра сего внезапу страшным огнем будуть разсыпаны, А любители твои всѣ под милостивую десницу твою собраны,* ***Тогда*** *спомни, о сладкій мой Ісусе, на твои невинныи раны* (УП, кін. XVI – поч. XVII ст., 306); *Іоан в остров Патмос **єлма** заточися, сын человѣч в восторзѣ оному явися* (ІВ, 113). Обмежено функціонували в СПРПЧ і сполучники **гдѣ**, **што**, **ольны**, **ольна**, з яких сучасна українська мова зберегла тільки **що**.

Загальночасові (недиференційовані) сполучники функціонують у конструкціях з різними часовими відношеннями між частинами: одночасності (повної та часткової), різночасності (часової попередності та наступності), початку дії, швидкого слідування дій. При цьому аналізовані сполучні засоби не є маркерами окремих часових значень, а лише визначають загальне темпоральне відношення між частинами. У таких СПРПЧ важливу роль відіграє видо-часове співвідношення дієслів-присудків та лексичні засоби, наприклад прислівники: *Чомъ апостолы, **коли** учули, ажъ ихъ зоветъ Христосъ, лишили **заразъ** сѣти, та пушли за Христомъ* (ПН, 91).

Загальночасові сполучники можуть функціонувати в синкретичних, зокрема умовно-часових, означально-часових, часових з означальними і причиновими відтінками: *заньже каждый холотъ, **коли** веремя возметъ надъ своимъ господарем, не можетъ николи добра ему мыслити* (АЗР І, 1500, 211); *а **кгди** мене ув ы(з)бе не знашли, падъчерицу мою панъну Раину збили, зранили и ѡкрутне змо(р)довали* (АЖ, 1583, 69); *треба памятати,*

дабы ***въ той часъ, когда*** *одна лопатка хора курується, вс҃ѣ лопаткы здоровіи от споду тлустостію намащены бывали* (Кн., 1788, 61).

Найширший діапазон значень має сполучник **якъ** (**яко**), що зафіксований не тільки у СПРПЧ з відношеннями одночасності (повної і часткової) і різночасності (попередності й наступності), але й початку дії: *а* ***якъ*** *Гарасим попал в неволю, л҃ѣсок той застал панским* (АПГУ III, 1677, 90), швидкої послідовності дій: *И* ***якъ*** *привели мн҃ѣ коня оног[о]* <,> ***такъ заразъ*** *отпустилем Калчиновца* (ДНРМ, 1728, 189), а також виявлений у синкретичних реченнях: *Сего ради душа моя от радости играет,* ***Яко*** *дивніи дары бозкіи нын҃ѣ оглядает* (УП, кін. XVI – поч. XVII ст., 315); *Тысяча ш҃ѣстьсот шестьдесят второго року,* ***яко*** *Христос родися от чистаго боку, В монастыру Илл҃ѣнском икона плакаше д҃ѣвы* (ІВ, 147). З цим сполучником найчастіше засвідчене функціонування і займенниково-іменникових та прийменниково-займенниково-іменникових сполук, наприклад: *а то* ***того часу, як*** *у вязеню в руках Грицкових зоставала, мовила Грицеику* (АПГУ I, 1667, 120); *А* ***пред тимъ времямъ, якъ*** *м҃ѣла родити, за н҃ѣсколко дній, пришовши он же Кл҃ѣтченко* <,> *ночною порою до неи, Гарпини Деревянчихи, и говорилъ ей такіе слова* (ДНРМ, 1729, 215). Таким же діапазоном значень характеризуються і загальночасові сполучники **кгди**, **какъ**, особливістю функціонування яких є обмежене вживання у СПРПЧ з одночасними діями. Сполучник **коли**, порівняно з **як**, засвідчений з меншою кількістю значень: він виступає переважно в СПРПЧ з відношеннями одночасності і різночасності (наступності).

У давньоукраїнській мові аналізовані сполучники вживані переважно в препозитивній підрядній, у староукраїнській мові підрядна частина характеризується вільною позицією в складі гіпотактичної конструкції.

Як у давньо-, так і староукраїнській мові найуживаніщими співвідносними словами в аналізованих СПРПЧ були **тогда** (варіанти **тогди**, **тогды**, **тогдѣ**, **теды**) і **то**. Корелят **тогда** (і його варіанти) найпоширеніший у реченнях зі сполучниками **коли**, **кгди**, **кгда**, **як**: *Мартинъ жаловалъ на Микулу:* ***коли*** *оралъ свое поле,* ***тогды*** *упустилъ мошьню, а въ ней 3 скотцы* (АЗР I, 1347, 15); *и(ж), де(и),* ***кгды*** *есмо е(з)дили с пно(м) Ко(ш)ко(в)ски(м) до сенъ,* ***теды*** *е(с)мо поткали сына Горашнова зъ сено(м) на поли* (АЖ, 1583, 47); *и* ***егда*** *будеть исходъ твой,* ***тогда*** *здравіе подастся и своима рукама понесеши одръ* (КПП, 181). Співвідносне слово **тогда** у давньоукраїнській мові засвідчене лише в постпозитивній підрядній частині, натомість у староукраїнській мові може вживатися і в препозиції, у таких СПРПЧ зв'язок між сполучником і співвідносним словом посилюється: *І нєпогоду дава(и) бг҃ѣ когда трєба: а* ***тогда*** *удє(р).жу(и)* ***я(к)*** *єи намъ нє трєба* (КЗ, 177). Інші кореляти у препозиції не функціонують.

Найуживанішим корелятом у СПРПЧ з **як**, **какъ**, **когда** виступає **то**: *а* ***якъ*** *сталъ сиропъ кип҃ѣт,* ***то*** *он туда всипал с кварту понтаку и оную воду с квятомъ* (ЯМ, 1739, 308); *Куда* ***какъ*** *приехали,* ***то*** *тот кабакъ і испродали* (ДНРМ, 1744, 303); ***Ко(г)да*** *позычавъ або пивъ,* ***то*** *бг҃у прысягавъ* (КЗ, 56).

Особливістю СПРПЧ зі співвідносним словом **то** є наявність умовного відтінку: ***Якъ будете писати пакта, то изволите Ваша Гетманская Мосць сами прилѣжно того досмотруватися*** (ЛВел. I, 1654, 169).

Менш продуктивним, порівняно з **тогда, то**, був корелят **такъ (тако)**. Здебільшого він засвідчений у реченнях зі сполучником **какъ**: *А **ка(к)** пошла тама ѡлю(ш)ка. за ва(с)ка. **та(к)** ѡтѧ(т) зазвалисѧ перс(д) на(с) то(т) ѡлю(ш)чи(н) му(ж) ва(с)ко. да и сама ѡлю(ш)ка* (М., 1484, 39); ***Якъ** они тамъ троякіе дары отдали, **Такъ** мы вѣру надъ все абысьмы заховали В трох персонах правдивого бога єдиного* (УП, кін. XVI – поч. XVII ст., 200).

У староукраїнській мові, переважно починаючи з XVI ст., у головній частині СПРПЧ могли функціонувати займенниково-іменникові сполуки з прийменником – **в тот час, въ тыи часы, на тот час, на ѡнчас, на час, пред тимъ времямъ, ѡтъ сего часу, отъ того часу, отъ того времени, до того часу, до тыхъ мѣстъ, по томъ же времени** – або прийменниково-займенникові сполуки – **того часу, передъ тымъ, наперед того**, які поступово зближуються з загальночасовими сполучниками, внаслідок чого утворюються складені аналітичні сполучники. У староукраїнській мові процес становлення цих сполучних засобів остаточно не завершився, оскільки опорний іменник виступав у різних граматичних формах, а їхні складові частини часто розривалися іншими лексемами, тож вони не становили граматичної та інтонаційної єдності: *А напотомъ дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подконовъ под мѣстомъ праве **в самій часъ, якъ** козацтво – одни попилися, а инніе спали* (ЛСам., 1678, 144). Отже, однією з особливостей функціонування сполучних засобів недиференційованого значення була здатність до утворення складених аналітичних сполучників з прозорою семантикою.

У пам'ятках XIV – XVI ст. ще трапляються конструкції, у яких поряд з гіпотактичними сполучниками вживані так звані сполучники сурядності **і, а**. Ці речення можна кваліфікувати як перехідні структури від паратактичного зв'язку до власне гіпотактичного. Сполучники сурядності могли стояти перед підрядним сполучником у препозитивній підрядній частині або в головній частині при препозитивній підрядній: ***а коли** єсмъ выєхалъ изъ от[ь]чины исъ своєє исъ Переяславля, тогдѣ єсмь обѣтъ учинилъ къ с[вя]тѣи г[оспо]жи Б[огороди]ци* (П., 1356, 33); ***какъ** отца нашого короля его милости Кіевъ держалъ, **и** он того дѣла всего вѣдомъ былъ* (АЗР I, 1499, 195). Сполучники **а, і** могли вживатися і на початку речення, і між його предикативними частинами: ***а какъ** у Короля и въ пановъ радъ въ прошломъ въ 161-мъ году сеймъ былъ въ Берестѣ Литовскомъ, **и** у них на сейму приговорено* (ЛВел. I, 1654, 201). У пізніших пам'ятках такі конструкції виявлені зрідка.

Зі сполучниками **ꙗко, кгда**, переважно в пам'ятках давньоукраїнської мови, засвідчене функціонування частки **жє** (рідше **бо**). На певному етапі розвитку вони були властиві всім слов'янським мовам (Л. І. Ройзензон). Наприклад: ***и якоже** услыша било церковное заутреніи, възгласи къ мнѣ*

братъ (КПП, 80); ***кгда же несѫхоуть и къ гробоу. пр҃ѣдивно знамение бы(с)*** (ЛК, 1142, 309); ***кгда бо*** *въскрьсе. въстрѫсе сѧ мѣсто отъ основании* (Усп. зб., XII – XIII ст., 403). Рідше аналізовані частки виступали зі сполучниками **кгди**, **коли**, **когда**: *А* ***кгды жъ*** *порозумѣнье певное наясн҃ѣйшого княжати нашого хворобы взялъ, ... тутъ,* ***въ тотъ же часъ****, давно умысльное лакомство къ землямъ пана нашого отворилъ* (АЗР I, 1501, 222); ***Коли жъ*** *до тебе паничыкъ пры҃ѣде, частуй же іего достаткомъ, да и жонку свою подл҃ѣ іего посады* (АЮЗР II, 1589, 189); ***когдажъ*** *оніе комисари, вм҃ѣст҃ѣ сошедшись, другъ друга обыкновенно прив҃ѣтствовали, то один изъ полскихъ турецкимъ сказалъ* (ЛВел. IV, 1621, 171).

Особливістю функціонування сполучників із загальночасовим значенням є те, що вони могли виступати в СПРПЧ з різними відношеннями між частинами. Аналізована група сполучників представлена невеликою кількістю одиниць, частина з яких як найуживаніші зберігаються протягом усього історичного розвитку української мови.

У **третьому розділі «Структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часу зі спеціалізованими сполучниками»** досліджено СПРПЧ зі спеціалізованими сполучниками, зокрема проаналізовано структуру, семантику складнопідрядних речень часу з відповідними сполучними засобами.

Залежно від засобів зв'язку і семантико-синтаксичних відношень між частинами у межах цього типу було виділено такі підтипи СПРПЧ:

1) СПРПЧ зі сполучниками, що виражають початок дії або стану: **отънели**, **отъколѥ**;

2) СПРПЧ з обмежувальними сполучниками: **поки**, **поколѣ**, **доки**, **аж**, **ним**, **ниж**, **заки**, **доколѣ**, **дондеже**, **донелѣ**, **алижь**, **даже** (**доже**), **оли** (**оль**);

3) СПРПЧ зі сполучниками, що виражають швидку послідовність дій: **скоро**, **лише**, **зараз**, **алит**, **ледве**, **заледве**, **только**, **кдва**.

До першого підтипу належать конструкції, в яких підрядна вказує на вихідний момент, з якого настає дія або стан головної частини. Він є найменш продуктивним як за кількістю фіксацій, так і за кількістю сполучних засобів. У давньо- і староукраїнській мовах такі відношення виражав сполучник **отънели** і вживався обмежено, переважно у текстах конфесійного стилю: *Блаженный же Спиридонъ,* ***отнележе*** *в пекалницю приде и не измѣни своего подвига и труда духовнаго, но свою работу съвершаше съ всяцѣм говѣніем и съ страхом божіим* (КПП, 171). У староукраїнській мові з таким значенням зафіксований сполучник **отъколѥ**: ***отъколѥ*** *далъ милый богъ оу роуки Стефаноу воєводѥ отъчиноу єго, землю молдавъскоую, а он слоужилъ и слоужитъ господароу своєму, великомоу королю, съ правъдою* (б. м., п., 1481, BD II, 364; ССУМ, II, 117). Проте відповідний сполучник теж не був продуктивним.

СПРПЧ другого підтипу – з обмежувальними сполучниками – представлені найбільшою кількістю одиниць. У давньоукраїнській книжно-писемній мові найуживанішим був сполучник **дондеже**: *и стоѧша знамена*

та доньдеже похороница и (ЛК, 1141, 309), менше виявлено конструкцій з **доколѣ**, **донелѣ**, **алижь**, **оли** (**олижь**), **даже**, наприклад: ***алижь*** *о(у)зрѣли єсмо єго оу нашои державѣ мы па(к) поспѣли єсмо испрѧтати всѣ силы нашєѣ* (П., 1393, 113); ***ꙗкоже*** *имѣти сн҃а его собѣ кн҃земъ а иного кн҃зѧ не искати.* ***или*** *сѧ с ни(м) смр҃тью розлучити* (ЛК, 1168, 529); *аще и* ***ѥдина*** *прильнеть* ***ѥи.*** *не почиѥть* ***даже*** *и очистить ю* (Ізб. 1076, 252). У староукраїнській мові продовжує активно функціонувати лише **доколѣ**.

Одна з найбільших за кількістю одиниць група сполучників з прийменником-префіксом **по-** представлена такими сполучними засобами: **поки**, **пока**, **поким**, **покиль**, **поколѣ** (**покол**, **поколе**, **поколь**, **поколъ**, **поколя**, **покул**, **покуле**, **покуль**, **покуля**, **покуй**, **покіль**), **поколко**, **пуки**, **покова**, **покамѣст** (**покамест**, **покамист**, **покамост**). Функціонування цих сполучників засвідчене з XV ст., наприклад: *А княжнамъ ихъ милости казалъ мѣшкати на отчинѣ своей,* ***поки*** *ихъ милости дасть Богъ облюбенцовъ* (АЗР I, 1495, 152). Аналізовані сполучні засоби (переважно **поки**) могли ускладнюватися часткою **аж** – спеціальним засобом підсилення часової межі тривання дії або стану головного речення, зокрема її максимального віддалення (А. П. Грищенко), наприклад: *И ежели за еднимъ разомъ не соиде, повтори,* ***поки а(ж)*** *не викоренитъ* (ЛГП, 43). З XVI ст. **аж** починає вживатися і в сполучниковій функції: *Рано ся зшедши вси на годину назначеную, не мають початись учити* ***ажъ*** *молитвы и предисловіе обычны проговорять* (АЮЗР II, 1586, 182).

Сполучник **доки** в аналізованих конструкціях виявлено з XVI ст.: *тилко до мене пришол що живий, й просился през який час перебавитись,* ***доки,*** *мовить, до здоровя прийду* (АП, 1703, 208). Крім **доки**, у пам'ятках представлено сполучники з прийменником-префіксом **до-**: **доколи** (**доколе**, **доколѣ**, **доколѧ**, **доколь**, **доколя**), **докол**, **докул**, **докуль**, **докоулє**, **доку**, **докудъ**. Проте зазначені сполучні засоби за вживаністю поступаються сполучникам з **по-**.

У пам'ятках XIV ст. виявлені конструкції зі сполучником **ниж** (**нижли**), а з XVI ст. з **ним**, які, на думку дослідників, вживалися під впливом польської мови, наприклад: *какъ(ж)* ***ѡнъ*** ***напєрєдъ*** *родилсѧ* ***ѡ*** *мт҃рє своєє.* ***нижьли*** *г(с)ь нашь* (Чет. 1489, 317 зв.); *А* ***нимъ*** *тое собудется я тепер прошу велце твоїй велможности* (ЛВел. I, 1648, 36). Специфіка функціонування відповідних сполучних засобів полягає в тому, що вони могли виступати як синоніми загальночасових сполучників: *и глѣбъ рѣ(к) ты мнѣ ты(х) записєе(и) нє давалъ ани єсми очима своима и(х) вида(л) ани чтучы и(х) слыхалъ,* ***ни(ж)ли*** *сѧ с тобою є(д)налъ* (Вільна, 1495 ВМ БС; ССУМ II, 47). У пам'ятках староукраїнської мови поодинокими випадками представлене функціонування сполучника **заки**: *а ищи, кобы в(ъ) пєр(ъ)шу пѧтніцу м(с)цѧ, а воды пріню[с]ши,* ***заки*** *бы҃ нє будє,* ***заки*** *птахи сѧ нє рушѧ(т)* (ЛГП, 104). Аналізований сполучний засіб вживається в південно-західних говорах.

Обмежувальні сполучники у СПРПЧ мали такі значення: 1) «до того часу як; поки не»; 2) «протягом того часу як; поки»; 3) «раніше ніж».

У СПРПЧ зі значенням сполучників «до того часу як; поки не» дія головної частини обмежена моментом, коли наступає дія підрядної. У таких конструкціях присудок підрядної частини виражений формою доконаного виду, підрядна переважно постпозитивна: *и до тыхъ мѣстъ такъ было,* ***поки*** *князь великій Новагорода* ***не*** *взялъ и вѣча имъ* ***не*** *сказилъ* (АЗР I, 1479, 89). Разом з обмежувальним сполучником може вживатися частка **не** з заперечним значенням, яку не можна вилучити з речення: *А* ***поки*** *тое сумы пнзе(и) дво(х)со(т) ко(п) грошe(и) лито(в)ски(х) е(и), ма(л)жо(н)цє моe(и),* ***нє*** *ѡ(т)даду(т) и* ***не*** *заплатѧ(т),* ***тѣды*** *у тую пословицу имe(н)ѧ моего Лѣтина ничимъ ся уступовати и никоторое переказы и тру(д)ности e(и), ма(л)жо(н)цє моe(и), пнe(и) Егнe(ж)це Лѣти(н)ско(и), чинити не ма[ю]ть по(д) закладо(м) на єє, ма(л)жо(н)ку мою, с тое сумы пнзе(и)* (ВГ, 1571, 126). Частка **не** могла виступати також з підсильним значенням. Проте до другої половини XVIII ст. в такому значенні вона вживалася факультативно: *покрай и намочи въ оцтѣ и тимъ шмаруй зълегка тюромъ гусячимъ що дня,* ***поки не*** *згинутъ струпи* (Кн., 1788, 75).

У конструкціях зі значенням сполучників «протягом того часу як; поки» дія головної частини обмежена часом, протягом якого відбувається дія підрядної (відношення обмежувальної одночасності). Для таких СПРПЧ переважно властиве співвідношення дієслів-присудків недоконаного виду і вільний порядок розміщення предикативних частин: *бо повинен чл҃вкъ,* ***поки*** *живетъ, мыслити завше ѡ б҃гу и сгѡхвалити* (Гал., 1659, 101).

З XVII ст. у СПРПЧ обмежувальні сполучники починають уживатися зі значенням «раніше ніж». Особливістю цих конструкцій є те, що дія головної частини відбувається раніше, а не триває до початку дії підрядної і не переривається нею. В обох предикативних частинах виступають дієслова у формі доконаного виду: *А* ***поколя*** *орда вишла на Украину, приехалъ у свою епархію епископъ львовскій Іосифъ Шумлянскій до Могилева Днѣстрового* (ЛСам., 1671, 110). З таким значенням засвідчені не всі обмежувальні сполучники, а лише **поколи, поки, пока, доки, ним, нижъли, пьрвѣѥ даже не**.

Кореляти **до тыхъ часовъ, дотолѣжъ, дотуль, до тых мѣстъ, по толь, по то(и) часъ, черезъ тотъ часъ, такъ долго** тощо у структурі СПРПЧ увиразнюють часові відношення між предикативними частинами: *а они имають держати,* ***такъ долго,*** ***доколя*** *имъ тыхъ 4 тисячи рублій исполна не отдамы* (АЗР I, 1386, 22-23); *и* ***дотолє*** *стрѣгаша.* ***доколє*** *плоть єє с кровию падє на зємлю* (Чет. 1489, 63); *Маетъ онъ тую волостку держати со всимъ, по тому какъ на насъ держана,* ***до тыхъ часовъ, поки,*** *дасть Богъ, тотъ его замокъ Мглинъ зъ рукъ непріятельскихъ вземши и ему подадимъ* (АЗР I, 1503, 353).

До третього підтипу належать СПРПЧ зі сполучниками, що виражають швидку послідовність дій. Аналізовані сполучники виявлені у

пізніших пам'ятках, що зумовлено вторинністю їх сполучникової функції. У давньоукраїнській мові значення швидкої послідовності дій виражали сполучники **кдва (шдва)**, **только (толко)**: *и шдва оукрысѧ ѿ противны(х). и тогда шбѣщасѧ Володимѣръ. поставити цр҃квь вь Василевѣ. сѣое Прешбраженіе* (ПВЛ ЛІ, 996, 109); *Святославъ же сь братомъ Ꙗрославому. иде на Шлга. к Новугороду. ... Олегъ наряди полкъ своюю и ступиша(с) **толко** по стрѣлѣ стрѣливъше. побѣгоша. самъ же оутече кнѧзь вь городъ* (ЛК, 1175, 599). Сполучник **только** відомий і пізнішим пам'яткам, натомість **кдва (шдва)** у староукраїнській мові вже не вживався. У таких СПРПЧ підрядна частина переважно препозитивна.

У староукраїнській мові зі значення швидкої послідовності дій вживалися сполучники **скоро**, **скоро тилко (скоро толко)**, **скоро точію**, **скоро токмо**, **як скоро (яко скоро)**, **єдва (шдва)**, **тилко (толка, толко, только, тулько)**, **як тілко (як тилко, як тілько, як толко, як только)**, **тілько що**, **як тілько що**, **лише (лиш)**, **зараз**, **алит**, **ледве**, **заледво**, **єдно**, **токмо**. Особливістю цієї групи є наявність великої кількості складених сполучників, утворених як унаслідок поєднання прислівників, так і прислівників із загальночасовими сполучниками: ***Якъ скоро** мы прійшли на становиско, **то** учинился алярмъ в лѣвой сторонѣ* (ЯМ, 1739, 279); ***Якъ только** миши погинутъ, варити дерево тваякъ, ... и лити ему въ горло* (Кн., 1788, 62); ***Тилко що** був прикорхнув с працѣ хорошенко, **Аж-но** приснився мнѣ сон сей* (Інт., 103).

У пам'ятках староукраїнської мови найпоширенішими були конструкції зі сполучником **скоро**: *й **скоро** тии козаки от нас отъехавши, я ему стал говорити так* (АП, 1703, 227). У сучасній українській мові аналізований сполучник вживається рідко.

СПРПЧ з **только**, **лише**, **ледво** засвідчені одиничними прикладами: ***только** ризъ х(с)выхъ принѧласѧ. и кровъ внѧла(с)* (Чет. 1489, 115); ***Лиш** малженок ѣдет з двора – **Внет** тут молодыков чвора!* (УП, кін. XVI – поч. XVII ст., 60); ***Ледво** пришли Робовниці (?), не стало нас і половиці* (УП 2, серед XVII ст., 397). Хоча у сучасній українській мові сполучник **тільки** – один із найуживаніших. На базі цих сполучних засобів – **тільки, лише, ледве** – утворилися такі складені сполучники: **тільки лиш, тільки-но, тільки-но... як, тільки... то, тільки що, тільки що... як, тільки... як, лиш... як, лише... як, ледве... як.**

Сполучники **зараз**, **алит**, **заледво**, **єдно**, **токмо**, обмежено представлені у пам'ятках староукраїнської мови, не вживаються і в сучасній українській мові. У структурі СПРПЧ з аналізованими сполучними засобами наявні лексичні показники в головній частині, що підсилюють значення сполучника: *и **скоро** рукою посягнулъ по солонину, **внет** мя зненацка на полъ Павъло и Олешко, ..., мене при том лицу поймали, кривавие раны давши* (АПГУ І, 1667, 101); ***тилко** ж я улѣзла у грубу, **зараз** он, вихопившися з свѣтлицѣ, й ухопив мене за ноги* (АП, 1702, 194); *якое сукно, **скоро** куплено*

*буде(ть) <,> **в той часъ** и присилайте сюди, в до(мъ) нш҃ъ жуко(в)ски(й)* (П. л., 1737, 84).

СПРПЧ зі сполучниками, що виражають швидку послідовність дій, властиві такі особливості: переважання препозиції (рідше інтерпозиції) підрядної частини; аспектуальна однотипність частин, тобто в головній і підрядній частинах дієслова-присудки минулого часу переважно вжиті у формах одного виду: **«мин. док. + мин. док.», «мин. недок. + мин. недок.»**. Загалом конструкцій з такими сполучниками у давньо- і староукраїнській мові небагато, що пов'язано, мабуть, із можливістю вживання для вираження швидкої послідовності дій сполучників загальночасового значення.

Спеціалізовані сполучники всіх трьох підтипів завдяки своїй прозорій семантиці вживані переважно у власне СПРПЧ, тому можуть маркувати відношення між частинами.

ВИСНОВКИ

Складнопідрядні речення з підрядними часу як окремий тип обставинних складнопідрядних речень в основному сформувався ще в праслов'янській мові, у якій гіпотактичним конструкціям уже були властиві специфічні ознаки, зокрема основні засоби зв'язку предикативних частин. Подальший розвиток СПРПЧ відбувався на ґрунті окремих слов'янських мов. Зберігаючи насамперед спільнослов'янські особливості синтаксичної організації складнопідрядного речення, ці конструкції виявляли своєрідність у формальних засобах вираження семантико-синтаксичних відношень. У СПРПЧ давньо- та староукраїнської мов семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами та система формальних засобів зазнають подальшої диференціації, що знайшло відображення в структурі відповідних конструкцій сучасної української літературної мови. Засобом зв'язку предикативних частин СПРПЧ, що найменше зазнав змін, є видо-часова співвіднесеність дієслів-присудків.

Особливістю СПРПЧ української мови є те, що у своїй структурі певною мірою вони зберігають сполучні засоби, які функціонували ще в праслов'янський період (***jako, *koli**). Окремі сполучні засоби були сформовані переважно у староукраїнській мові, зокрема, сполучники, що виражають значення швидкої послідовності дій (**тільки, лише, ледве** та ін.) та значення початкової часової межі (**відколи**). Важливою зміною у структурі СПРПЧ було і поступове витіснення сполучників сурядності, т.зв. починальних, які могли виступати як поряд з гіпотактичним сполучником, так і в головній частині складнопідрядної конструкції.

У процесі розвитку української мови зазнає змін порядок розташування предикативних частин СПРПЧ. У пам'ятках XI – XIV ст. абсолютно переважає препозиція підрядної, що впливало на ступінь залежності частин та на характер відношень між ними. У староукраїнській

мові підрядна частина СПРПЧ характеризується вільною позицією у складі гіпотактичної конструкції.

Розвиток системи сполучників СПРПЧ в українській мові характеризується такими особливостями: 1) витісненням запозичених, насамперед книжних (церковнослов'янських) сполучників та польських і російських, сполучниками, властивим живій українській мові; 2) зменшенням дублетності форм сполучників; 3) спеціалізацією засобів зв'язку. З XVI ст. у системі засобів зв'язку предикативних частин СПРПЧ починають з'являтися семантично прозорі сполуки, які дають змогу однозначно кваліфікувати відношення між предикативними частинами. Поступово у складі цих сполучних засобів іменник **час** перетворюється на напівповнозначний компонент, а корелят зближується зі сполучником загальночасового значення. Відбувається стабілізація таких сполук: усунення варіантів прийменників, іменників, а також відмінкових форм іменника. Так утворюються складені гіпотактичні сполучники, за рахунок яких і поповнюється сполучникова система української мови.

Функціонування корелятів у СПРПЧ пов'язане з дією таких тенденцій: 1) усунення семантично порожніх корелятів, що слугували лише для тіснішого поєднання предикативних частин; 2) збільшення кількості корелятів, здатних однозначно вказувати на семантичні відношення між предикативними частинами; 3) поступове приєднання частини корелятів до багатозначних сполучників, унаслідок чого утворюються спеціалізовані сполучники.

Такі ж тенденції простежуються й у вживанні часток у структурі СПРПЧ: 1) усунення тих часток, що слугували лише для тіснішого поєднання предикативних частин; 2) поява часток, що здатні разом зі сполучним засобом визначати семантико-синтаксичні відношення між частинами, зокрема уживатися для вираження обмежувального значення та часової попередності. Специфікою речень з обмежувальним темпоральним значенням «до того часу як» є наявність частки **не** (з підсильним значенням) поряд зі сполучником.

Речення з відношеннями одночасності (часткової і повної) і різночасності (часової наступності), засвідчені вже в давньоукраїнській мові як абсолютно сформовані. СПРПЧ з відношенням часової попередності у давньоукраїнській мові починають лише формуватися: вони представлені одиничними СПРПЧ. У таких реченнях, поряд із загальночасовим сполучником, виступають лексичні конкретизатори відповідного відношення. У староукраїнській мові засобом вираження часової попередності разом із загальночасовими сполучниками стають сполучникові вирази і частки.

СПРПЧ, підрядна частина яких містить вказівку на початковий момент дії головної, виявлені обмежено. Окремі сполучні засоби відповідних конструкцій, зазнавши фонетичних перетворень, функціонують у сучасній українській літературній мові, наприклад **відколи**.

У староукраїнській мові зберігаються визначальні принципи структурної організації СПРПЧ з відношенням обмежувальної темпоральності, у яких зміни відбувалися здебільшого у системі сполучних засобів. У відповідних конструкціях переважно функціонують два типи сполучників: з прийменниками-префіксами **до-** і **по-**. Серед СПРПЧ з загальною семантикою обмежувальної темпоральності переважають конструкції, в яких дія головної частини обмежена моментом, коли настає дія підрядної (значення «до того часу як; поки не»), менше зафіксовано речень з обмежувальною одночасністю, у яких дія головної частини обмежена часом, протягом якого відбувається дія підрядної (значення «протягом того часу як; поки»). Таке співвідношення зберігається протягом усієї історії становлення СПРПЧ.

СПРПЧ зі сполучниками, що виражають швидку послідовність дій, формуються переважно в староукраїнській мові. Здебільшого у структурі СПРПЧ з відповідними сполучними засобами у головній частині виступають лексичні компоненти, що підтримують значення гіпотактичних сполучників.

Зміни у семантико-синтаксичній структурі СПРПЧ пов'язані з потребою вираження найменших відтінків темпоральних значень, що засвідчує, зокрема, поява конструкцій, у яких: 1) головна частина містить вказівку на конкретизовану часову відстань між діями; 2) підрядна частина виступає розгорнутою обставиною часу дії головної. Важливим є й процес поповнення системи формально-граматичних засобів аналітичними сполучниками, що здатні самостійно маркувати відношення між частинами.

В українській мові СПРПЧ формуються протягом усього періоду її розвитку. Уже в давньоукраїнській мові спостерігаються основні ознаки їх семантико-синтаксичної структури, у староукраїнській мові відбувається подальший розвиток системи сполучних засобів у відповідних конструкціях, який позначений тенденцією до уніфікації, семантичної конкретизації засобів синтаксичного зв'язку, що засвідчує особливості еволюції граматичної системи української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АЖ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / [Підгот. до вид. М. К. Бойчук]. – К. : Наук. думка, 1965. – 192 с.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1-5. – СПб., 1846–1853.

Т. 1. 1340-1506. – СПб., 1846. – 414 с.

АП – Пирятинські актові книги // Стороженки. Фамильный архив. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К°, 1908. – Т.6. – С. 1-388.

АПГУ I, II, III – Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. / [Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского]. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1912-1914.

Вып. I. – Чернигов : Типография Губернского земства. 1912. – 235 с.

Вып. III. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1914. – 124 с.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863.

Т. 2. 1599 – 1637. – СПб., 1865. – 288 с

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. [Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко]. – К. : Наук. думка, 1995. – 245 с.

Гал. – Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / І. Галятовський / [Підгот. до вид. І. П. Чепіга]. – К. : Наук. думка, 1985. – 445 с.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова України XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [Підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.

ІВ – Величковський І. Твори / І. Величковський. – К. : Наук. думка, 1972. – 191 с.

Ізб. 1076 – Изборник 1076 г. [тексты и исследования] / [Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Демьянов, Г. Ф. Нефедов]. – М. : Наука, 1965. – 1091 с.

Інт. – Українські інтермедії XVII – XVIII ст. / Пам'ятки давньої української літератури. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

КЗ – Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновіїв / [Підгот. тексту І. П. Чепіги; Вступ. стаття В. П. Колосової, І. П. Чепіги; Іст.-літ. комент. В. П. Колосової]. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

Кн. – Книжиця для господарства // Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. / Михайло Возняк. – ЗНТШ, 1915. – Т.122. – С. 37–78.

КПП – Абрамович Д. Києво-Печерский патерик, или сказания о житіи и подвигахъ Святых Угодниковъ Кієво-Печерской лавры / Д. Абрамович. – К. : Лыбидь,1991. – XXVI + 280 с.

ЛВел. – Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1848.

Т. 1. – К., 1848. – 505 с. + XXX с.

Т. 4. – К., 1864. – 410 с. + XII с.

ЛГП – Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / [Підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1984. – 128 с.

ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Издание восточной лит-ры, 1962. – С. 264–707.

ЛСам. – Лѣтопись Самовидца по новооткрытым спискам… с приложением трех малороссийских хроник. Издана Киевской временною комиссиею для разбора древних актов. – К. : Типография К. Н. Милевского, 1878. – С. 1–208.

М – Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 30–40.

П – Грамоти XIV ст. / [Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-покажчики М. М. Пещак]. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с.

ПВЛ ЛІ – Повість временних літ за Іпатіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Издание восточной лит-ры, 1962. – С. 1–264.

П. л. – Приватні листи XVIII ст. / [Підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 127 с.

ПН – Нягівські повчання // Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. – Т. 7. – Памятники церковно-религиозной жизни угорусов XVI – XVII вв. / А. Петров. – Прага, 1921. – С. 1–226.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : У 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977-1978.

Т. 2. – К. : Наук. думка, 1978. – 591 с.

УП – Українська поезія, кінець XVI – початок XVII ст. / [Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень]. – К. : Наук. думка, 1978. – 431 с.

УП 2 – Українська поезія. Середина XVII ст. / [Упоряд., вступ. стаття та прим. В. І. Крекотня, М. М. Сулими]. – К. : Наук. думка, 1992. – 680 с.

Усп. зб. – Успенский сборник XII – XIII вв. / [Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон]. – М. : Наука, 1971. – С. 71-135.

Чет. 1489 – Четья 1489 р. – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. В. Вернадського, шифр. ДА / 415 л.

ЯМ – Дневник Якова Марковича. Т. 4, 1735-1740 роки / [Видав В. Модзалевський] // Джерела до історії України – Русі. – К.–Львів, 1913. – Т. 22. – 386 с.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Сулима М. П. Структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часовими в Іпатіївському літописі / М. П. Сулима // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць] / [відп. редактор М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Випуск 4. – С.178-182.

2. Сулима М. П. Складнопідрядні речення часу в грамотах XIV – XV ст. / М. П. Сулима // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць] / [відп. редактор М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 5. – С.238-241.

3. Сулима М. П. До історії вивчення складнопідрядних речень з підрядними часовими у пам'ятках другої половини XVI – початку XVII ст. / М. П. Сулима // Наукові записки. Серія «Філологічна» / [гол. ред І. Д. Пасічник]. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 17. – 2010. – С. 369-385.

АНОТАЦІЇ

Сулима М. П. Історія формування складнопідрядних речень з підрядними часу в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації досліджено історію формування складнопідрядних речень з підрядними часу в українській мові на матеріалі писемних пам'яток різних жанрів XI – XVIII ст.

У роботі з'ясовано історію вивчення складного речення, зокрема складнопідрядного з підрядним часу як окремого типу обставинних речень, що в основному сформувався ще в праслов'янській мові. Виявлено структурно-семантичні особливості складнопідрядних речень з підрядними часу на всіх етапах розвитку української мови. З'ясовано специфіку функціонування засобів зв'язку у кожному з підтипів відповідних конструкцій – сполучників, співвідносних слів, часток, видо-часового співвідношення дієслів-присудків, порядку слідування предикативних частин. Досліджено причини появи нових формально-граматичних засобів вираження часових відношень між предикативними частинами у структурі складнопідрядних речень з підрядними часу.

Ключові слова: складнопідрядне речення з підрядним часу, загальночасовий сполучник, спеціалізований сполучник, одночасність, різночасність, співвідносне слово, видо-часове співвідношення дієслів-присудків.

Сулима М. П. История формирования сложноподчиненных предложений с придаточным времени в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Диссертационное исследование посвящено изучению формирования семантико-синтаксической структуры и формально-грамматических средств связи сложноподчиненных предложений с придаточным времени в украинском языке.

В работе рассмотрена история исследования гипотактических конструкций, в частности с придаточным времени. Выяснено, что они были сформированы на основе простых предложений, следующих друг за другом. Соответствующие конструкции были образованы еще в праславянском

языке, поскольку в памятниках древнеукраинского языка засвидетельствованы как вполне оформившиеся.

Сохраняя общеславянские особенности синтаксической организации сложноподчиненного предложения, эти конструкции обнаруживали своеобразие в формальных средствах выражения семантико-синтаксических отношений между предикативными частями. В староукраинском языке эти отношения, а также система формальных средств, испытывают дальнейшую дифференциацию, что отображено в структуре сложных предложений с придаточным времени современного украинского языка.

В зависимости от средств связи между предикативными частями были определены основные типы сложноподчиненных предложений времени:

1. Сложноподчиненные предложения времени с общевременными (недифференцированными) союзами – предложения общего темпорального значения, в которых могли выступать **ꙗко (ако)**, **коли**, **кгда**, **какъ (како)**, **когда**, **кгди (гди)**, **вънегда**, **кльма**, **ольны**, **ольна**, **гдѣ коли**, **гдѣ**, **што**, особенностью функционирования которых было то, что они не могли самостоятельно определять характер отношений между предикативными частями: в таких предложениях особую роль играет соотношение видо-временных форм глаголов-сказуемых и введение лексических конкретизаторов.

2. Сложноподчиненные предложения времени со специализированными союзами, среди которых были выделены такие подтипы: 1) предложения с союзами, указывающими на начало действия: **отънели**, **отъколѣ**; 2) предложения с ограничительными союзами: **поки**, **поколѣ**, **доки**, **аж**, **ним**, **ниж**, **заки**, **доколѣ**, **дондеже**, **донелѣ**, **алижь**, **даже (доже)**, **оли (оль)**; 3) предложения с союзами, указывающими на быстрое следование действий: **скоро**, **лише**, **зараз**, **алит**, **ледве**, **заледве**, **только**, **кдва**. Специализированные союзы способны самостоятельно маркировать определенное отношение между предикативными частями, при поддержке лексических конкретизаторов.

Исследование письменных памятников показало, что в процессе развития в структуре и семантике сложноподчиненных предложений времени произошли такие изменения: 1) постепенное увеличение количества конструкций с пост- и интерпозитивными придаточными; 2) устранение семантически пустых коррелятов, которые служили для более тесного объединения предикативных частей и увеличение количества соотносительных слов, однозначно указывающих на семантические отношения между предикативными частями; 3) появление частиц, которые способны вместе с союзным средством определять семантико-синтаксические отношения между предикативными частями; 4) освобождение структуры подчинительных конструкций от сочинительных союзов; 5) приобретение анализированными конструкциями способности выражать наименьшие оттенки темпоральных значений.

Становление сложноподчиненных предложений с придаточным

времени в украинском языке происходило на протяжении всего периода его развития. Основные признаки семантико-синтаксической структуры анализированных конструкций были присущи уже древнеукраинскому языку. Изменения, которые происходили в староукраинском языке, связаны в первую очередь со средствами связи в соответствующих конструкциях. Этот процесс характеризовался отбором союзных средств, наиболее точно выражающих семантические отношения между предикативными частями и совершенствованием структуры анализируемых конструкций, вследствие чего в современном украинском языке были сформированы сложноподчиненные предложения с придаточным времени.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение с придаточным времени, общевременной союз, специализированный союз, одновременность, разновременность, соотносительное слово, видо-временное соотношение глаголов-сказуемых.

Sulyma M. P. The history of formation of complex sentences with a subordinate clause of time in Ukrainian. – Manuscript.

The dissertation for attaining the scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – Dragomanov's National Pedagogical University, Kyiv 2011.

The thesis researched the history of formation of complex sentences with a subordinate clause of time in Ukrainian.

The dissertation was found out the history of investigation of complex sentences, especially complex sentences with a subordinate clause of time. On the whole these sentences were formed in the primitive Slavonic language. There were found out the structural and semantical peculiarities of investigated constructions in different periods of the history of the Ukrainian language. It was found out specificity of functionig of conjunctions, correlative words, particles, aspectual-temporal correlation of verbal predicate, order of main and subordinate clauses. It researched the cause of appearance of new grammatical means of temporal relations between main and subordinate clauses in the complex sentences with a subordinate clause of time.

Key words: complex sentences with a subordinate clause of time, undifferentiated conjunctions, differentiated conjunctions, sequence, simultaneity, correlative words, aspectual-temporal correlation of verbal predicate.